

ठुमरी तथा गजल गायनातील सीमारेषा

डॉ. राजेश उमाळे

सहाय्यक प्राध्यापक

जे. डी. पाटील सांगळूदकर महाविद्यालय,
दर्यापूर, जि.अमरावती

प्रस्तावना :-

खरे तर ठुमरीचे निर्मिती स्थळ व कालखंडाबद्दलची मतमतांतरे अजुनही स्पष्ट झाली नाहीत व अयोध्येचे नबाबअली शहा हेच ठुमरीचे प्रवर्तक मानणारा एक मोठा वर्ग निर्माण झाला आहे. मात्र ही गोष्ट संशोधाच्या निकषावर सिद्ध होत नाही. ठुमरी या संगीत विधेच्या पूर्वइतिहासाचा शोध घेतल्यास अनेक आकलने नव्याने निदर्शनास येतात व त्याच्या कालखंडानुसार परंपरेमध्ये अनाकलनीयता आढळून येते. व त्यातूनच अनेक तर्कसंगती केवळ तर्काने जोडाव्या लागतात. कारण संगीत विधांचा सखोल अभ्यास केल्यास ठुमरी नावाचा हा राग प्रथम अस्तित्वात होता असे आढळत असून या रागात ख्याल, धृपद धमार इत्यादी संगीत विधांचा समावेश या ठुमरी रागात अस्तित्वात असल्याचे पुरावे उपलब्ध होतात त्यामुळे याचा शोध घेण्यासाठी आपल्या पारंपरिक रागरागीणीचे सिंहावलोकन करणे आपणास भाग पाडते. कारण आपण आजपर्यंत ऐकत आलो ते हेच की आजच्या ख्याल धृपद धमार शैलीप्रमाणे ठुमरीही एक फक्त गायनशैली असून ती लखनउचे गुणी कव्वाल गायक उ. सादिक अलीखाँ साहेब यांनी निर्माण केल्यामुळे हेच या शैलीचे जन्मदाते मानले जातात.

संशोधन पद्धती :-

मात्र या मुद्याच्या सिंहावलोकनातून आपणास खालील सत्यदर्शन होते ते म्हणजे सतराव्या शतकातील दोन ग्रंथात

- १) रागदर्पण- फकिरुल्ला साहेब,
- २) तोफतुल हिंद लेखक मीर्जाखान जे आपल्या ग्रंथात सांगतात की, 'बरूक्षा' किंवा 'बरवा' रागाचे दुसरे नाव ठुमरी होय असे फकिरुल्ला साहेबांच्या रागदर्पण या ग्रंथात म्हटले आहे मात्र दुसरे ग्रंथकार मिर्जाखान हे आपल्या स्वरचित ग्रंथातून सांगतात की, राग 'श्री' च्या एका रागीणीचे नाव ठुमरी आहे. पुढे ते असेही म्हणतात की हा राग लखनऊला फार प्रचलित होता.

मात्र पुढे ठुमरी रागातील गीतांनाच लोक 'ठुमरी' शैली म्हणू लागले. कारण देतांना ते म्हणतात या गीत प्रकारातील काव्यात नायिका व नायिका भेद असून त्यातील भावदर्शनासाठी कवीत्वाचे महत्त्व असते. त्याचप्रमाणे कृष्णांच्या लिला या ब्रजभाषेत ठुमरी रागात मांडल्या गेल्याचेही या ग्रंथात नमुद केले आहे मात्र या रागाबद्दल यापेक्षा जास्त माहिती मिळत नाही.

वर्तमान अध्ययन पद्धतीत लखनौचे संगीतप्रेमी राजा नवाब वाजिदअली शहा (१८२२-१८५७) जे अख्तरपिया या उपनामाने प्रसिद्ध होते हे सर्वश्रुत आहे. हेच ठुमरीचे जनक आहेत. तिसरे

ग्रंथकार हक़िम मुहम्मद करम इनाम यांच्या मतानुसार वाजिद अली शहांचा संगीताच्या प्रत्येक विधांवर अधिकार होता. इतकेच नसून त्यांच्या दरबारात उ. सादिक अलीखाँ एक उच्चकोटीचे संगीत कलाकार होते. सतराव्या शतकाच्या दुसऱ्या दशकात अख्तरपिया कदरपिया या गुणी संगीत तज्ञांनी नृत्यसंगीतात किंवा ठुमरी रागात गायीलया जाणाऱ्या गीतांना ते नाट्यगीत असे संबोधित असत असे ग्रंथात लिहिलेले आढळले. याच्या सिंहावलोकनातून एक स्पष्टपणे आपल्या ध्यानात येते की, अयोध्येचे नबाब अली शहा किंवा वाजिद अली शहा हे ठुमरीचे प्रवर्तक मानणे योग्य नाही मात्र ठुमरी गायनाचा विकास त्याच्याच काळात झाला व ठुमरी गायन लोकप्रियही त्यांच्याच काळात झाले हे मात्र खरे.

"शामो भवति शृंगार- अर्थात शृंगाराचा रंग निळा आहे व भगवान विष्णू हेच शृंगार रसाची देवता आहे. या शृंगारात मिलन, विरह, प्रेम, वात्सल्य, कोमलता, भक्ती इत्यादी घटक यात समाविष्ट आहेत. कारण राधा= कृष्ण प्रियकर-प्रियसी असून यांच्या कथांमध्ये मधुरभक्ती सारखे आत्मा-परमात्मा यातील उत्कंठा-प्रेम इत्यादी शृंगाराची लक्षणे दिसून येतात. दुसरे म्हणजे गौडिया परंपरेतील 'भक्तिरसामृत या ग्रंथात आचार्य रूपगोस्वामी आचार्य जीवगोस्वामी आणि सुफी संतांच्या रचनेतही हे विषय सापडतात. संवत-१५१६ च्या आसपासच्या काळात गोस्वामी, हिपारी वंश, या वृंदामध्ये स्वामी- हरीदास यांच्या काळातही ठुमरी, होरी, धमार इत्यादी संहिता हवेली संगीताद्वारे अस्तित्वात आल्या होत्या.

पुढे कथक (नटवरी) नृत्य मंदिराबाहेर राजदरबारात प्रविष्ट झाले व त्यात काही बदल झालेत. बादशहांच्या मर्जिप्रमाणे वेशभूषा, नृत्यशैली पारिभाषिक शब्द व अनुशाधिक ओघ इत्यादीने नवे

रूप धारण करण्यास सुरुवात केली व त्याचवेळी ठुमरी ही एक गायन शैली म्हणून प्रचारात आली असा निष्कर्ष निघतो.

तद्वतच दुसरीकडे सुफिसंत आपल्या खानसासमध्ये ऋतूप्रमाणे अनेक बसंत होरी हे सर्वसुंदर रंग वापरून साजरी करीत होते. अर्थात हे मनाचे उदात्तीकरण करण्याचे एक सर्वोत्कृष्ट साधन झाले. एवढेच शब्दशहा ठुमकरी= ठुमरी अशाप्रकारे हा शब्द तयार झाल्याचे आपल्या निदर्शनास येते. पुढे ठुमरी कथक आणि राजा नबाबअलीशहा यांच्यामधील नाते हे टोपण अभंग झाले. त्यांनीच आपले नाव अख्तरपिया किंवा "अली" अशी उपनामे धारण केली. या टोपण नावानेच त्यांचा लोकांना आजही परीचय आहे.

मात्र पुढे ब्रिटिशसत्तेमुळे राजानबाब अलीशहा यांना आपल्या लखनऊचे सर्व वैभव थाटमाट सोडून हद्दपारीच्या अवस्थेत कलकत्याच्या 'मारिया बूर्ज'मध्ये राहण्यासाठी जावे लागले. या प्रसंगाचा व या राजधानीच्या ताटातुटीचा परिणाम राजा नबाब अलीशहा यांच्यावर इतका मोठ्या प्रमाणात झाला की या विरह अवस्थेत त्यांनी "बाबुल मोरा नैहर छुटोही जाय" या जगप्रसिद्ध ठुमरीची रचना केली व आपल्या सर्व भावभावना या रचनेच्या माध्यमातून फार प्रभावीपणे व्यक्त केल्यात. आज हीच ठुमरी अनेक दिग्गज कलाकार राग भैरवीत गातात.

अर्थात भैय्या गणपतराव उ. मोईजुद्दीनखाँ हेही कलाकार राजा नबाबअलीखाँ सोबत- सोबत होते व या चर्चणातून लखनौ, बनारस, गया, या ठिकाणी कजरी, चैती या लोकसंगीताच्या प्रकारातून तिथेच ठुमरी अंग बनले. शृंगार रसाच्या भावाभिव्यक्तीवरच ठुमरी सुंदर विध स्वतःला विस्तिर्ण करते. या क्रीयेमध्येच दादरा, कजरी, चैती,

गजल, टप्पा वगैरे गायन प्रकार ठुमरीत समाविष्ट झालेलेत.

तसेच बोलबनाव हे ठुमरी गायनाचे वैशिष्ट्य ठरले आहे. कारण गायक राग बंधनात जखडून न राहता सांगीतिक दृष्टीने या बोलबनावानुनच भावार्थाचे प्रकटीकरण करतो. अर्थात बोलबनावानुनच आपल्या कल्पनाशक्तीचा वापर गायक स्वरांच्या माध्यमानेच व्यक्त करतो. या स्वरातून मूर्की खटका, कण, झमझमा, मींड पूकार ही सांगीतिक सौंदर्य तत्वे तो आपल्या अभिव्यक्तीत समाविष्ट करतो.

यात सर्वात महत्त्व आहे ते कल्पनाशक्तीला. या कल्पनाशक्तीनेच ठुमरीत नवचैतन्य भरले जाते. मात्र काही गोष्टी या गायनात वर्ज्य केल्या जातात. त्यामुळेच संगीतातील सरगम ठुमरीत दिसत नाही.

ठुमरी गायनाची वैशिष्ट्ये :-

- १) या प्रकारात गायकास नायिका भेद याचा चांगला अभ्यास असणे अत्यंत गरजेचे आहे. त्याशिवाय मनातील भाव गायनात उतरविता येत नाहीत. गीतातील नायिकेच्या भावभावना व्यक्त करण्यासाठी काव्यांची किंवा काव्यविषयाची उत्तम समज असणे महत्त्वाचे ठरते.
- २) दिपचंदी, चाचर, जत, तीनताल, पंजाबी ठेका, केहरवा इत्यादी ताल बरोबर त्यातील अंतर्गत लयींचे विविध प्रयोग गायकास यशस्वीपणे करता येणे यासाठी विविध लयकारीचा अभ्यास या गायनात महत्त्वाचा बिंदू ठरतो.
- ३) **रागदारीचे उत्तम ज्ञान :-** ठुमरी गायकास विविध रागाचा अभ्यास असणे आवश्यक असते. यात भैरवी, खमाज, पिलू, देस, तिलक, कामोद, काफी, जोगीया, गारा, बिहारी, पहाडी इत्यादी रागांमध्ये ठुमरी गायन केले जाते. मात्र तत्सम

अन्य रागाचेही भेद अवगत असणे गायकास महत्त्वाचे ठरते.

- ४) **ठुमरीची वैशिष्ट्यपूर्ण काव्यरचना व बोलबाट :-** ठुमरी गायनासाठी अत्यंत कमी शब्दात प्रभावी ठरणारे विविध विषयावरील काव्य महत्त्वाचे ठरते. त्यामुळे ठुमरीचे काही रचनाकार अजूनही महत्त्वाचे ठरतात. त्याचे उदाहरण म्हणजे अख्तरपिया, बिंदादीन महाराज, शंभू महाराज, कदरपिया, सुघरपिया, रंगपिया इत्यादी रचनाकार बोलबाट रचना करण्यात प्रविण मानले जातात.

सारांश :-

ठुमरी गायनास उर्जा देणारे ऐतिहासिक **ठुमरी गायक** - भैय्या गणपतराव, माईजुद्दीनखाँ, गिरिजाबाबू, अब्दुलकरीम खाँ, गोहरजान, बाबानसिरखाँ, उ. बडेगुलामअली, वाजिदअलीशहा, रसुलनबाई, जाफरखाँ, रामू मिश्रा, बडी मोतीबाई, सिद्धेश्वरीबाई, बडेरामदासजी, बेगम अख्तर महादेवप्रसाद मिश्रा, उ. बरकत अली, उ. मुबारक अली इत्यादी गायक गायिकांनी आपले बहुआयामी योगदान ठुमरी गायनास दिले आहे. आजही ही परंपरा पुढे नेणाऱ्या गायकांमध्ये निर्मलादेवी, शोभागुर्टू, लक्ष्मीशंकर इत्यादी कलाकारांनी आपले प्रायोगिक योगदान या ठुमरी गायनास दिले आहे.

- ५) ठुमरीचे पुरब व पंजाब अंग, ब्रज भाषेतील ठुमरी रचनामध्ये फक्त पुरब अंग निदर्शनस येते. पंजाब अंग मात्र स्वतंत्रपणे सिद्ध करता आलेले नाही.
- ६) **ठुमरीतील शेर व त्याचे वैशिष्ट्ये :-** खरेतर गजल हा ठुमरीचाच एक उपप्रकार आहे. गजलमध्ये प्रियकर प्रेयसीचे गुजगुंजन हाच विषय असतो. दोन ओळीचे काव्य म्हणजेच (शेर) व हे दोन ओळीचे काव्य संगीताच्या चौकटीत

बसवण्याच्या क्षमतेत संगीतकाराची कला असते. हा प्रकार म्हणजे कविच्या काव्याचे संगीतात झालेले रूपांतर होय. या पेशकरीमध्ये मुळ ठुमरी गझलचा स्थायी भाव लक्षात ठेऊन गाणे महत्त्वाचे असते. त्यामुळे मुडचे भान गायकास असणे आवश्यक आहे.

उच्चार भाषाशैली शब्दखंड छंदाचे संतुलन इत्यादी घटकाकडे लक्ष देणे या प्रक्रियेत अत्यंत आवश्यक असते. या गायनाला माणसापर्यंत पोचणारे मानवी मानसशास्त्रही आवश्यक आहे. मात्र या ठुमरीतील शेर गायनास मिळणारी रसिकांची अभूतपूर्व दाद ही त्यांच्या सीमारेषा पुसट होण्यास कारणीभूत ठरते. या ठुमरी गायन हे उ. सलामत अली नजाकत अली, गुलामअली, बेगम अख्तर यांनी यशस्वीपणे केले असून त्यांनी ठुमरीचे सौंदर्य वृद्धीगत केले आहे.

"सुरसे बोलोसे बात पैदा होनी चाहिये" हे ठुमरीचे ब्रीद वाक्य आहे. मात्र केवरा शायरीतील शेर गाणारे गायक हे गजल गायनाकडेच झुकलेले आढळतात. ठुमरीत गजलचे शेर तर गजलमध्ये ठुमरीची मिजाज असणारी विशेष सौंदर्ययुक्त गायकी म्हणजे दोन्ही विधांच्या सीमेवरील सौंदर्य दर्शन म्हणता येईल.

गजलचे संगीत नियोजन :-

१. तिच्या मूळ छंदाचे भान मान्यता ठेवणे
२. ताल हा छंदाला अनुरूप असणे
३. राग निवडी व बंधने नाहीत.
४. काव्यातील मुळ सांभाळणारा राग असणे आवश्यक
५. काही राग ख्यालात गातात ठुमरीत ते राग गायिले जात नाहीत.

६. मात्र गजल गायनात असे रागही वापरले जातात.

७. ऋतुवरील शृंगार व ख्यालाची सखोलता याचे मिश्रण असा हा गायनप्रकार

८. मात्र या गीतप्रकारास सुगम संगीत म्हणून गाता येत नाही

९. गजल ठुमरी बैठकीतील जवळीकतेमुळेच तात्पर्य काव्य प्रेमामुळेच या प्रकारांना दादही मिळते. गजल गायनाचे राग हे काफ़ी, तिळककामोद मांड गारा, सिंदुरा पहाडी, दरबारी, किरवाणी, भैरवी इत्यादी आहेत.

काव्यातील बोल (शेर) उच्चारणाचे महत्त्व :-

आवाजाचा लहानमोठेपणा, आवाजाच्या मुद्दाम दिलेल्या कंपनातून भावनिर्मिती, छोट्या मुक्या, दर्द, पुकार, कण मिंड, अलंकार उत्स्फूर्त शब्द, हा हाये, हायराम अब अरे अरे हे विशेष शब्द मूळ काव्याला जोडले जातात. तात्पर्य या शैलीची हीच विशेषतः रसिकांना खिळऊन ठेऊन त्याची दाद मिळण्यास सामर्थ्यशाली ठरते.

संदर्भ :-

- १) ठुमरी विशेषांक - संगीत मासिक.
- २) रामदर्पण - लेख पब्लिकेशन.
- ३) तोफतुल - मिर्जाखान.
- ४) ठुमरी - डॉ. चित्रामोडक.